

نهاد دین

ودوگانه مناسک. مصالح^۱

مقدمه

شیوع بیماری کرونا همه را غافل گیر کرد و وضعیتی پدید آورد که بسیاری را به تأمل درباره پیامدهای آن واداشت. یکی از پیامدهای بحران ناشی از شیوع این بیماری، تعلیق نهادهای عمومی بود؛ تفاوتی هم نمی کند هم فعالیت و کنش گری نهادهای مدرن و هم نهادهای سنتی به حالت تعلیق درآمد. تعطیلی برخی نهادها در ابتدای شیوع بیماری مورد پذیرش واقع شد، اگرچه تداوم آن، بحران های دیگری پدید آورد. برای مثال تعطیلی نهادهای اقتصادی و کسب و کارها در ابتدا مورد پذیرش قرار گرفت، اما تداوم آن، به دوگانه معیشت - سلامت انجامید.

و مصلحت نفس و به تبع آن مواجهه نهاد دین با نهاد علم (پزشکی) شد. بی گمان این وضعیت عالمان دین و روحانیون را در موقعیت تازه‌ای قرار داد تا درباره این دوگانه و حواشی آن اظهار نظر کنند.

● راه حل های فقهی و اصولی دوگانه های مزاحم

به نظر می‌رسد پاسخ این پرسش مهم، نیازمند این مقدمه است که از نظر دینی، احکام شرعی را باید در سه مرحله متفاوت ولی متناوب، یعنی مرحله جعل اولیه از سوی خداوند، فعلیت یافتن آن برای مکلف و عمل به آن (امثال) از سوی مکلف در نظر گرفت.

این احکام گاه در مرحله سوم یعنی مرحله عمل کردن به آن، با هم ناسازگار و غیرقابل جمع می‌شوند، به گونه‌ای که عمل به یکی از آن‌ها، عرصه را بر دیگری تنگ می‌کند و انسان مکلف در این مرحله یا قدرت انجام هر دوی آن‌ها را دارد، ولی به هر دلیلی انجام هر دو را به مصلحت نمی‌داند و لذا مردد است که کدام را انجام دهد و کدام را ترک کند (تزاحم اهتمامی) یا به استناد قرائن و شواهد مختلف درمی‌یابد که توان انجام هر دو را ندارد و خود را در برابر یک دوگانه می‌بیند که باید تنها یکی از آن دو را برگزیند (تزاحم امتثالی). باید

این بحران فشارهای زیادی بر پیکر نظام سیاسی و اجتماعی وارد ساخت و سبب شد گشایشی در فعالیت‌های اقتصادی رخ دهد. نهاد آموزش، فرهنگ و هنر، ورزش و دیگر نهادهای عمومی کم‌وبیش با این مسئله روبه‌رو شدند و رفتارهای متفاوتی از خود بروز دادند.

در این میان بحث‌های فراوانی درباره موقعیت نهاد دین و حاملان آن، یعنی عالمان دین و واکنش دین‌داران در بحران اخیر مطرح شد. برخی دین‌داران از همان ابتدای تعلیق فعالیت و تعطیلی اماکن مذهبی، زیارت‌گاه‌ها و مجالس و مناسک دینی، هیئت‌ها، مساجد و حتی حوزه‌های علمیه از خود واکنش نشان داده و در مواردی با هجوم به اماکن مقدس نسبت به این تعلیق اعتراض کردند.

تصاویری نیز از حضور برخی روحانیون در کنار ضریح حضرت فاطمه معصومه علیها السلام و اعلام مخالفت‌شان با بسته شدن اماکن مقدس منتشر شد و در مقابل تعدادی قابل توجه از مراجع بزرگوار تقلید بر لزوم رعایت ضوابط پزشکی و پیروی از دستورهای بهداشتی تأکید کردند و برای حضور در اماکن مذهبی رعایت توصیه‌های پزشکان و متخصصان را ضروری دانستند. پیامد این کنش‌ها باعث پدیدار شدن دوگانه امر دینی به ویژه مناسک دینی

انسان مکلف در این مرحله یا قدرت انجام هر دوی آن‌ها را دارد، ولی به هر دلیلی انجام هر دو را به مصلحت نمی‌داند و لذا مردد است که کدام را انجام دهد و کدام را ترک کند (تزاحم اهتمامی) یا به استناد قرائن و شواهد مختلف درمی‌یابد که توان انجام هر دو را ندارد و خود را در برابر یک دوگانه می‌بیند که باید تنها یکی از آن دو را برگزیند (تزاحم امتثالی).

توجه داشت که در هیچ یک از این حالت‌ها، حکم شرعی تغییر نمی‌کند.

این دوگانه‌ها که در فقه اسلامی از آن‌ها با عنوان تزاحم یاد می‌شود، ذیل مباحثی هم‌چون ازدحام مانع از انجام حکم شرعی مطرح می‌شود، مانند (دوگانه بوسیدن حجرالاسود و دوری جستن از ازدحام در سرفرین طواف کنندگان) یا همین موضوعی که امروزه با آن مواجهیم، یعنی دوگانه: انجام برخی مناسک دینی مانند رفتن به زیارت، هیئت، مسجد و ... از یک سو و جلوگیری از شیوع یک بیماری واگیر به نام کرونا که از راه تنفس در اماکن عمومی منتقل می‌شود، از سوی دیگر؛ به گونه‌ای که انجام هم‌زمان هر دو به شکلی که در گذشته بوده است ممکن نیست.

ولی بحث دوگانه‌ها (تزاحم) در اصول فقه بسیار گسترده‌تر و دقیق‌تر در ساحت نظری مورد توجه است و منشأ یک سلسله بحث‌های مبنایی، پرجاذبه و اثرگذار شده است. اصولیان بر این پایه که دو سوی این دوگانه چه وضعیتی دارند و یا نوع رابطه آن‌ها با یک‌دیگر چگونه است، بحث‌های دقیقی مطرح کرده‌اند تا روشن سازند در صورت روبه‌رو شدن

با این دوگانه‌ها، کدام سوی آن را باید برگزید.

برپایه مباحث علم اصول، اگر هر دو حکم از نظر اهمیت همسان باشند مکلف به انتخاب خود می‌تواند یکی از دو سوی این دوگانه را برگزیند ولی در صورت برتری بودن یکی از آن‌ها نزد شارع مقدس بر دیگری، باید گزینه برتر را برگزید و اصولیان معیار و روش تشخیص گزینه برتر را با توجه به مؤلفه‌های مختلف به تفصیل مورد بحث قرار داده‌اند.

تشخیص این برتری بر اساس مؤلفه‌هایی صورت می‌گیرد که مهم‌ترین آن عبارت است از: عقلی یا شرعی بودن دلیل برتری یک حکم نسبت به دیگری، دارای ملاک بودن یا نبودن دو حکم که امکان عمل به هر دو نیست، وضعیت هر یک از دو حکم از نظر ویژگی‌هایی هم‌چون وجوب

و استحباب و اباحه، امری بودن یا نهی‌بودن، هنجاری بودن یا وصفی بودن، تکلیفی یا وضعی بودن، تنگنای زمانی داشتن یا نداشتن (واجب مضیق یا موسع بودن)، الزام‌آور بودن یا اختیاری بودن (واجب تعیینی و تخییری)، جایگزین طولی یا عرضی داشتن یا نداشتن هر یک از آن‌ها (بدل داشتن)، عینی یا کیفی

برپایه مباحث علم اصول، اگر هر دو حکم از نظر اهمیت همسان باشند مکلف به انتخاب خود می‌تواند یکی از دو سوی این دوگانه را برگزیند ولی در صورت برتری بودن یکی از آن‌ها نزد شارع مقدس بر دیگری، باید گزینه برتر را برگزید و اصولیان معیار و روش تشخیص گزینه برتر را با توجه به مؤلفه‌های مختلف به تفصیل مورد بحث قرار داده‌اند.

است و یا از منظری دیگر اگر این دوگانه بین یک امر مستحب و یک امر واجب باشد، تردیدی در مقدم داشتن امر واجب وجود نداشته باشد، به ویژه این که این گونه امور مذهبی مستحبی دارای جایگزین هم هستند و تردیدی در اولویت حفظ جان خود و دیگران وجود نداشته باشد، ولی نکته مهم در این جاست که فرایند رسیدن به پاسخ استوار و قابل اعتماد در این باره بسیار پیچیده و نیازمند دقت نظرها و دانش دینی درخور است.

بنابراین شایسته است، راهکار نهایی در این گونه موارد و پاسخ دقیق این نوع پرسش‌ها را از فقهای بزرگوار مطالبه کرد.

● دوگانه مناسک - مصالح و

جایگاه فقیهان، پزشکان و

حاکمان

رویکرد عموم فقها و اصولیان این است که کاربست اصول و ضوابط تدوین شده در منابع فقهی و اصولی برای برگزیدن یکی از دو سوی دوگانه‌ها بر عهده خود مردم است، اما با توجه به پیچیدگی‌های کنونی جوامع بشری از یک سو و ضرورت اخذ تصمیم عمومی برای همگان از سوی دیگر، نمی‌توان به آسانی این

البته تردیدی نیست که فقها برای اعلام نظر تخصصی خود برای تعطیل موقت برخی از مصادیق عبادات و تعظیم شعائر ناگزیر به مراجعه به نظریات کارشناسی پزشکان و مینا قراردادن آن‌ها هستند. همان‌طور که در موضوع شیوع بیماری کرونا شاهد بودیم که برخی از مراجع نسبت به تعطیل تدریس خود و توصیه به حضور کمتر مردم در اماکن عمومی هشدار دادند و نظر خود را مستند به نظر کارشناسی پزشکان کرده بودند.

بودن، حق‌الله‌بودن یا حق‌الناس‌بودن، منوط به قدرت عقلی‌بودن یا منوط به قدرت شرعی‌بودن، تقدم زمانی داشتن یا نداشتن انجام یکی از دو حکم نسبت به دیگری، همیشگی یا موقت بودن ناسازگاری دو حکم با یک‌دیگر، چرایی ناتوانی مکلف از انجام هم‌زمان دو حکم (اتحاد وجودی متعلق‌های دو حکم، مقدمه‌بودن یکی برای دیگری و ...)، روح و حکمت و مقاصد شریعت در هر یک از دو حکم، و سرانجام گستره تعلق هر یک از دو حکم (مشخص ساختن این که هر یک از دو حکم متعلق به کدام گسترده از قلمروهای پنج‌گانه شریعت است: پاس‌داشت دین، عقل، نفس، نسل و مال).

بنابراین سخن‌گفتن در باره برگزیدن یکی از دو گزینه در صورتی که عمل به هر دو ممکن نباشد، چندان آسان نیست.

مانیز اکنون با یک دوگانه روبه‌رو هستیم که انجام هر دو ممکن نیست. هر چند در این دوگانه قطعاً دین پیش‌بینی‌هایی دارد و شاید تردیدی هم در پاسخ نهایی آن وجود نداشته باشد و همه بدانند که حفظ جان و پرهیز از تضییع حق دیگران واجب

تفاوت می‌کند؛ شاید نظر تخصصی یک پزشک برای یک فرد بسنده و قابل اعتماد باشد ولی اظهار نظر در باره یک مسئله پزشکی برای عموم مردم و یا فراخواندن مردم به یک رفتار عمومی که نیازمند تخصص و همه‌جانبه‌نگری است باید از سوی نهادهای رسمی مانند سازمان نظام پزشکی یا وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی صورت بگیرد و به همین ترتیب برای یک مسئله عمومی مربوط به سطح کشور، تصمیم‌گیری حسب مورد بر عهده دولت و یا حتی رهبری نظام است.

اما مهم آن است که هیچ‌یک از اظهار نظرها بدون پشتوانه مراجعه به نظریات کارشناسی پزشکان و غیرپزشکان صورت نمی‌گیرد.

در باره حرم‌های مطهر هم می‌توان با در نظر گرفتن همه جوانب موضوع چنین گفت که تصمیم تعطیلی موقت آن‌ها باید از سوی تولیت آن‌ها صورت بگیرد و الزاماً نیازمند دخالت حکومت نیست. البته کاملاً روشن است که باز بودن حرم‌ها که خود یک مکان عمومی برای مراجعه مردم است به معنای الزام یا تشویق مردم به حضور در آن‌جا نیست و هیچ منافات ندارد که حرم باز باشد و هم‌زمان نسبت به پیامدهای حضور در آن‌جا به مردم هشدار و یا آموزش داده شود. درباره مساجد و حضور در نماز جماعات نیز مراجع بزرگوار و یا مرکز رسیدگی به

تصمیم را به خود مردم به مفهوم کلی مردم و بدون مشخص ساختن مراد از آن وانهاد.

در ماجرای شیوع کرونا هم، هم‌چون هر رویداد دیگر سزاوار است که هر کس در قلمرو تخصصی خود اظهار نظر کند. اظهار نظر تخصصی درباره واگیر بودن این بیماری و خطر آفرین بودن یا نبودن حضور در محافل عمومی بی‌تردید بر عهده پزشکان و متولیان بهداشت است و اظهار نظر دیگران در این زمینه فاقد اعتبار می‌باشد، ولی توصیه به ترک زیارت‌ها و مراسم عبادی جمعی مانند نماز جماعت و دعاها بهتر است از سوی متولیان امور دینی صورت بگیرد.

البته تردیدی نیست که فقها برای اعلام نظر تخصصی خود برای تعطیل موقت برخی از مصادیق عبادات و تعظیم شعائر ناگزیر به مراجعه به نظریات کارشناسی پزشکان و مبنا قرار دادن آن‌ها هستند. همان‌طور که در موضوع شیوع بیماری کرونا شاهد بودیم که برخی از مراجع نسبت به تعطیل تدریس خود و توصیه به حضور کمتر مردم در اماکن عمومی هشدار دادند و نظر خود را مستند به نظر کارشناسی پزشکان کرده بودند. پس نظر هر کدام از فقها و پزشکان در جای خود اهمیت دارد و به تعبیری ارجح است.

مرجع تصمیم‌گیری در باره یک مسئله، بر اساس قلمرو اثرگذاری آن

روبه‌رو شده‌ایم.

چندی پیش نزد یک میوه‌فروش غیرمغازه‌دار که به دلیل خاصی هرگاه مسیرم بیفتد از او خرید می‌کنم، درحالی‌که ماسک زده بودم، کارت بانک را با دستمال کاغذی از او پس گرفتم. وی پس از مقدمه‌ای کوتاه با صدایی فریادگونه مرا خطاب کرد که خدای احد متعال قدیر را رها کرده‌ای به یک قطعه پارچه و کاغذ چسبیده‌ای؟! با خنده به او پاسخ دادم که با همین تکه پارچه و دستمال کاغذی به خدا چسبیده‌ام. چنین اشخاص پاک‌نهاد متدین بین دو مفهوم خلط کرده‌اند؛ این که معصومان علیهم‌السلام این توان را دارند که اگر اراده کنند می‌توانند موالیان خود را از هر گزند دور بدارند یک بحث است و این که آن‌ها همواره و در هر شرایطی و برای همه کس چنین می‌کنند بحث دیگری است. این دو را نباید

یکی انگاشت، اگر چنین بود که بدون رعایت بهداشت و اصول ایمنی از عنایات اهل بیت علیهم‌السلام بهره‌مند باشیم، نباید هیچ‌گاه هیچ‌یک از پیروان معصومان علیهم‌السلام و از جمله خود آن‌ها دچار هیچ

آسبیبی شوند. حال آن‌که تاریخ گواه است که چنین نیست و شواهد مختلفی از مسموم شدن آنان و شیعیان آن‌ها و شیوع وبا و مرگ‌ومیر گسترده در شهرهای

امور مساجد می‌توانند تعیین تکلیف کنند ولی با توجه به وجه حکومتی نماز جمعه، تصمیم‌گیری درباره تعطیل یا عدم تعطیل نماز جمعه بدون تردید باید از سوی شورای سیاست‌گذاری ائمه جمعه و یا مقام معظم رهبری صورت بگیرد.

● تلقی‌های برخی دین‌باوران

نوع تلقی برخی دین‌باوران ما در این‌گونه موارد کم‌اهمیت انگاشتن توصیه‌های پزشکی و بهداشتی و حتی مسلمات عقلی به بهانه شفافبخش یا منزه بودن فضاهای مرتبط با اهل بیت علیهم‌السلام است. اخیراً دوستی تعریف می‌کرد در یکی از مجالس عزای حضرت زهرا علیها‌السلام آن هم در یک نهاد آموزشی پرآوازه به کسی که با دست‌های بدون دست‌کش کفش‌های عزاداران را مرتب کرده بود و با همان دست بدون شست‌وشو

به ریختن چای پرداخت، تذکر داده بود که باید قبل از دست‌زدن به استکان‌ها، دست‌های خود را بشوید. آن فرد در پاسخ گفته بود به برکت حضرت زهرا هیچ کس مشکلی پیدا نمی‌کند و همین تماس

دست با این کفش‌ها و آنچه به خودش می‌گیرد خودش مایه برکت است و بی‌اعتنا به این تذکره به کار خود ادامه داده بود. بدون تردید همه ما با موارد فراوانی از این دست

رعایت اصول بهداشتی گزینه جایگزین توسل به اهل بیت علیهم‌السلام نیست، راهی است که به توصیه خود آن‌ها برای بهره‌مندی هر چه بیشتر از عنایات آن‌ها پیموده می‌شود.

فضا، شاهد انتشار فیلم خجالت‌آور به آتش کشیدن نماد دانش پزشکی از سوی کسانی که خود را به دین منسوب می‌دارند، بودیم.

نمونه‌های بسیار زیادی در بخش‌های مختلف ابواب حدیثی و فقهی وجود دارد که نشان‌دهنده ضرورت اتخاذ روش‌های عقلایی و عقلانی در برابر بیماری‌های واگیردار است. از این نوع روایات می‌توان جواز مقابله با بیماری‌های واگیردار را برداشت کرد. گرچه این امر عقلی است و اگر هیچ روایتی هم در این باره نداشتیم، عقل و منش خردمندان همین حکم را صادر می‌کرد. به هر حال این ظاهرگرایی دینی بلیه‌ای است که به جان جامعه اسلامی ما افتاده است و مدتی است با آن روبه‌رو هستیم و نگران گسترش بیش از گذشته آن هم هستیم و امیدواریم بزرگان علمای ما این خطر را بیشتر حس کنند و به چاره‌اندیشی در برابر آن بپردازند.

● نقش آفرینی نهادهای دینی

این پرسش در ذهن متبلور می‌شود، که آیا نهادهای دینی نقش خود را در مواجهه با شیوع این بیماری به خوبی

شیهه‌نشین در طول تاریخ در دست است و اگر کسی این قدرت و برکت وجودی ائمه علیهم‌السلام را بخواهد یکسره نفی کند، افزون بر ادله عقلی به ده‌ها شاهد تاریخی برای شفاف‌بخشی آن‌ها بر خلاف برداشت‌ها و رویه‌ها و دستاوردهای پزشکی استناد می‌کنیم.

رعایت اصول ایمنی و بهداشتی و قوانین برای دورماندن از انواع گزندها چه در صحنه نبرد و چه در غیر آن یک امر بدیهی عقلی است که شرع مقدس هم بر آن پای فشرده است. جز در مواردی که انسان می‌تواند و یا باید برای مصلحتی

بزرگ‌تر به خود آسیب برساند، روا نیست که از رعایت دستورهای پزشکی و ایمنی چشم‌پوشد. رعایت اصول بهداشتی گزینه جایگزین توسل به اهل بیت علیهم‌السلام نیست، راهی است که به توصیه خود آن‌ها برای بهره‌مندی هر چه بیشتر از عنایات آن‌ها پیموده می‌شود.

جای تأسف است که در یکی دو دهه اخیر این گونه تلقی‌های سست و این گونه رفتارها رواج بیشتری یافته است، تا جایی که چندی پیش هم در همین

اکنون مراجع بزرگوار به کمک مشاوران اجتماعی و رسانه‌ای خود. اگر چنین مشاورانی داشته باشند، فرصت بسیار خوبی برای بازخوانی و بازطراحی رابطه متولیان امور دینی با اقشار مختلف مردم و اصلاح ذهنیت‌های ناصواب یافته‌اند.

آنان و به پیروی از آن‌ها بسیاری از نهادی دینی می‌توانند در این فرصت مناسب آفات و آسیب‌های بسیاری از کژاندیشی‌ها و ظاهرگرایی‌های خطرناک دینی را برای مردم تبیین کنند و جایگاه و اعتبار یافته‌های بشری در فرهنگ دینی را به مردم بنمایانند

آن‌ها داشته و پاسخ‌گوی انبوه پرسش‌های مردم باشند. اکنون مراجع بزرگوار به کمک مشاوران اجتماعی و رسانه‌ای خود - اگر چنین مشاورانی داشته باشند - فرصت بسیار خوبی برای بازخوانی و بازطراحی رابطه متولیان امور دینی با اقشار مختلف مردم و اصلاح ذهنیت‌های ناصواب یافته‌اند.

آنان و به پیروی از آن‌ها بسیاری از نهادهای دینی می‌توانند در این فرصت مناسب آفات و آسیب‌های بسیاری از کژاندیشی‌ها و ظاهرگرایی‌های خطرناک دینی را برای مردم تبیین کنند و جایگاه و اعتبار یافته‌های بشری در فرهنگ دینی را به مردم بنمایانند، آن‌ها می‌توانند جایگاه واقعی رفتارهایی مانند قربانی کردن، نذر کردن، خواندن برخی ادعیه و زیارت‌نامه‌ها را برای مقابله با بلاهای طبیعی و بشری و عدم تنافی آن‌ها با اقدامات خردمندانه بشری روشن کنند، آن‌ها می‌توانند راهی خردورزانه و سنجیده برای کنارهم نهادن و گردهم آوردن علم و معنویت که از مسلمات فکر اسلامی به ویژه بر پایه مکتب اهل بیت علیهم‌السلام است، برای مردم و به ویژه جوانانمان پیشنهاد کنند.

از یاد نبریم که شیوع این بیماری در اسفندماه و ادامه آن، خسارت‌های سنگین اقتصادی برای کشور در پی داشته است و چه بسیار از صنوف و حتی دست‌فروشان و صاحبان مشاغل موقت که اندوخته خود را از دست داده‌اند. اگر مراجع تقلید هم

انجام داده‌اند یا نه؟ پاسخ این پرسش منفی است، چراکه در شرایط کنونی، که متأسفانه اعتمادی به رسانه‌های خارجی و داخلی برای آموزش دینی درست مردم نیست، بزرگان دینی ما و به ویژه مراجع بزرگوار می‌توانند نقش آفرینی بسیار مؤثرتری داشته باشند. درباره رسانه‌های بیگانه، تردید نداریم که هر چه در قالب برنامه‌های کارشناسی و فیلم‌ها و تبلیغات بیان می‌کنند، بیش از آن که به قصد خیرخواهی صورت بگیرد، به قصد سست کردن باورها و رواج ضارزش‌های هنجارشکن و ناکارآمد جلوه دادن حکومت و تضعیف روحیه مردم نجیب و مظلوممان صورت می‌گیرد.

یکی از شبکه‌های اجتماعی عربی اخیراً گزارشی از حجم بسیار سنگین تبلیغات رسانه‌های وابسته به سعودی برای بازداشتن عراقی‌ها از سفر به ایران منتشر کرده بود. روشن است که هدف این تبلیغات حفظ جان عراقی‌ها نیست، بلکه هدفی جز افزایش فاصله با ایرانیان و ضربه اقتصادی به ایران ندارد. رسانه‌های داخلی و به ویژه رسانه ملی هم که متأسفانه به دلیل پیشینه سیاست‌زده خود منبع خبری قابل اعتمادی برای آگاهی از وضعیت واقعی جامعه و کانونی قابل اعتماد برای آموزش مردم و برآورنده همه انتظارات برای بسیاری از نخبگان کشور نیست.

در چنین شرایطی، مراجع تقلید و بزرگان دینی می‌توانند نقش بسیار مؤثری در توجیه و راهنمایی مردم و کاهش آلام روحی

وظیفه مردم را برای رعایت دقیق اصول بهداشتی به منظور مهار این بیماری و جلوگیری از شیوع آن از یک سو و دعوت به خیرخواهی و مواسات و نوع دوستی از سوی دیگر به خوبی به آنان گوشزد کنند، بی گمان این اقدام آن‌ها می‌تواند در زدودن غم از چهره مردم خوبمان و گره‌گشایی از مشکلات آن‌ها که بیش از همه بهای این‌گونه بلایا را می‌پردازند، سهم داشته باشد.

پی‌نوشت:

۱. این یادداشت بر پایه مصاحبه‌ای بوده که در اوایل اسفند ۱۳۹۸ تنظیم شده است.
۲. عضو هیئت علمی دانشگاه باقر العلوم (علیه السلام).

گفتگو